

APORTUL CĂRTURARILOR ROMÂNI BASARABENI LA VALORIFICAREA UNITĂȚILOR FRAZEOLOGICE REGIONALE DE LA EST DE PRUT

VALERIU SCLIFOS*

Adunarea, publicarea și studierea unităților frazeologice regionale de la est de Prut, ca, de altfel, și din alte zone ale spațiului românesc, prezintă o importanță deosebită pentru lingvistica românească, iar valorificarea lor merită o atenție deosebită din partea cercetătorilor în domeniu, deoarece ele pot oferi date științifice deosebit de prețioase și sugestive despre limba română și evoluția acesteia.

Aceste comori ale limbii – „vorbe vechi”, „vorbe din bătrâni”, „zicale”, cum sunt numite ele adesea în popor – au continuat să apară pe parcursul întregii dezvoltări istorice a poporului român. Ele își trag originea din cele mai vechi timpuri, fiind atestate încă în primele monumente scrise în limba română din secolul al XVI-lea. Preocupări, din ce în ce mai evidente, pentru culegerea, descrierea și utilizarea frazeologismelor specifice graiurilor populare pot fi urmărite cronologic, începând cu oamenii de cultură din primele secole de limbă română scrisă (mitropoliții Varlaam și Dosoftei, apoi cronicarii moldoveni și munteni – Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Radu Popescu –, Dimitrie Cantemir, stolnicul Constantin Cantacuzino ș.a.). Mai târziu, același interes special pentru valorificarea unităților expresive populare l-au manifestat în operele lor, de această dată într-un mod mai avansat și mai documentat, scriitorii precum Constantin Negruzzi, Teodor Stamatii, Bogdan Petriceicu Hasdeu, Vasile Alecsandri, Ion Creangă, Mihai Eminescu, Ion Slavici, George Coșbuc. De la sfârșitul secolului al XIX-lea și până în prezent, o serie de lingviști, folcloriști și scriitori consacrați, cum ar fi Lazăr Șăineanu, Iuliu Zanne, Elie Cristea, Alexiu Viciu, Gheorghe Ghibănescu, Ștefan Pașca, Petre Coman, Ioan Mușlea, Gheorghe V. Madan, Petre Ștefănuță, Diomid Strungaru, Eugen Coșeriu, Apostol D. Culea, Nicolae Popovschi, Theodor Holban, Tatiana Gălușcă, Leonid Corneanu, Vasile Soloviov, Nicanor Rusu, Efim Junghietu, Mihail Purice, Stelian Dumistrăcel, Dorina Bărbuț, Ion Nițloveanu ș.a., au contribuit substanțial la colectarea,

* Institutul de Filologie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău, str. Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1, Republica Moldova.

publicarea și studierea unităților frazeologice regionale. În diverse publicații ale timpului – monografii, dicționare, vocabulare regionale, manuale, broșuri, culegeri zonale de folclor, reviste de specialitate, volume de memorii, cărți despre istoria satelor, studii, articole, ziare etc. –, pe lângă proverbe, zicători, sunt incluse și unități frazeologice regionale autentice.

În cele ce urmează, ne vom opri asupra contribuției unor cărturari români basarabeni la valorificarea și punerea în circuitul lingvistic a resurselor frazeologice regionale.

Gheorghe V. Madan

Scriitorul Gheorghe Madan, „acest fiu duios al Basarabiei”, cum l-a numit poetul Vasile Luțcan, a început să culegă producții folclorice încă de la vârsta de 15 ani, prin 1885, din satul său natal, Trușeni, de la consăteni, conform propriei mărturisiri în volumul *Suspine. Poezii populare din Basarabia* din 1897: „Eu când am început a culege cântece, proverbe, legende, obiceiuri etc. n-am făcut-o decât pentru a-mi satisface sentimentul național, care atunci începuse a muguri și a înflori în mine. Pe atunci eram copilandru de cincisprezece ani, și nici prin vis nu-mi trecea că voi trăi vreodată în România și le voi publica” (Madan 1991: 14).

De câte ori va fi nevoie ca Basarabia să fie ilustrată și prin creațiile ei populare, se va recurge, cu certitudine, la texte din volumul *Suspine*, care a devenit o carte de referință pentru folclorul basarabean. De exemplu, din această prestigioasă colecție, Zamfir C. Arbure a selectat numeroase texte folclorice pentru monografia sa *Basarabia în secolul XIX-lea*, editată la București în 1898, reținând o serie de proverbe, zicători și expresii populare culese de Gheorghe Madan: *paza bună trece primejdia rea; nu te face mort în popușoi cu sacul legat la gură; nu te face popă în biserică străină; osul gol nici câinii nu-l rod; jupoaieteiul când se ia; capul tăiat se prăvale; mărunțel ca macul, dar iute ca dracul; cuiul cu cui se scoate; de nevoie mânănci și plăcinte* ș.a. (Arbure 1898: 191–192).

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, culegerea *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia* (1895–1912) a lui Iuliu A. Zanne era în curs de elaborare. La alcătuirea acestei lucrări care sintetizează informația cuprinsă în peste 230 de surse au contribuit, de asemenea, câteva sute de corespondenți voluntari din diferite regiuni ale țării, în primul rând învățători și preoți. Pentru colectarea materialului din Basarabia au fost antrenați pe atunci studentul Gheorghe Madan și profesorul I. Titorian. Conștient de importanța misiunii încredințate, publicistul și folcloristul basarabean a colectat și i-a expediat lui Iuliu Zanne peste o sută de proverbe și expresii populare din zona centrală a Codrilor (care vor fi publicate în volumele III–VII și X ale monumentalei culegeri *Proverbele românilor*), și anume din comunele Trușeni (din care provin cele mai multe materiale) și Costești (ținutul Chișinău), Valea Părului (ținutul Bender), Hârtop-Mare (ținutul Orhei) ș.a.

Menționăm un șir de exemple extrase din volumele respective, din care o parte sunt explicate de autor, iar altele sunt reproduse fără explicație: *a-l lega de gard* = „adică a amăgi, a prosti, a-și bate joc de cineva, a face pe cineva să creadă ceea ce nu este, a făgădui oarece cu gândul de a nu se ține de cuvântul dat”; *parcă ai s-o fierbi în oală* = „deznădăjduit în urma unei neizbânde”; *de la calic să mai iei traistă!* = „adică ce să mai iei de la cel sărac!”; *drum bătut ca șezutul popii* (bătut are aici înțelesul de „plin, neted”); *(stai) (mai încet) doar nu vin turcii, nici tătarii* = „ca să mai potoale pe cel ce se grăbește, fără să mai fie rost de treabă”; *a văzut pe Bâcu* = a pățit-o (codrii Bâcului, pe drumul de la Sculeni la Chișinău, în Basarabia, erau vestiți odinioară pentru tâlhăriile ce se săvârșeau aici); *este poftă și răbdare* = „adică să birui în poftele noastre”; *a fi un „laudă-mă, gură”* = „pentru un fălos, un laudăros”; *a prins mămăliga la coarjă* = „arată pe bogatul, ridicat dintre nevoiași și totodată fudul”; *de cel rău taie poala și fugi; după sac și petecă; a-i plăti ciubote roșii; a-și pune pofta în cui; mănâncă răbdări prăjite; îi tremură mâna de milostenie* ș.a. Unitățile frazeologice citate atrag atenția prin structura lor lexicală sau prin alte particularități, condiționate de locul în care au apărut. Întâlnim aici cuvinte învechite ori cu accepții regionale (*calic* „infirm”), fonetismul *coarjă* (propriu Moldovei istorice), sintagma *drum bătut*, generalizată la nivelul românității (*cale lungă, drum bătut!*), particularități morfologice (*petecă* pentru *petic*). Nu lipsesc implicațiile istorice, în *nu vin nici turcii, nici tătarii!* (cu referire la năvălitorii care au bătuit Basarabia) sau în frazeologismul *a-i plăti ciubote roșii* (*cuiva*), care constituie o reminiscență din trecutul feudal al principatului Moldovei, având sensul „a plăti deplasarea trimisului judecătoresc la domiciliul inculpatului pentru a-i comunica sentința, rezultatul etc.” (semnul distinctiv al însărcinatului respectiv era culoarea cizmelor).

Eugeniu Coșeriu

Interesul lui Eugeniu Coșeriu pentru lingvistică s-a manifestat de timpuriu, încă din primele sale articole publicate înainte de al Doilea Război Mondial. Faptele de limbă au fost adunate în perioada când Coșeriu era licean la Bălți (1931–1939) și în timpul studenției sale la Facultatea de Litere și Filozofie din Iași (1939–1940); materialele provin, în cea mai mare parte, din comuna natală Mihăileni, județul Bălți.

Primul articol al tânărului de numai 19 ani, intitulat *Material lingvistic basarabean*, apare în revista „Arhiva” din Iași din 1940. La rubrica *Cuvinte interesante din punct de vedere semantic*, pe lângă explicarea unor cuvinte mai neobișnuite, ieșite din comun, autorul propune o serie de unități frazeologice din zona județului Bălți, cu explicațiile corespunzătoare, oferind uneori și contextele în care acestea sunt folosite. Iată câteva exemple: *a îmbla-n boboti* = „a umbla fără rost, a umbla ca un orb” (*Nu fași n'icî; îmblî-n boboti, ca on nebun*); *a grăi-n dodii* =

„a vorbi aiurea, a aiura”; *hapsân la lucru* = „foarte muncitor, muncitor până la nepăsare de sine, care muncește cu toată sfortărea de care-i capabil” (*Nu și așa hapsân la lucru, cî s-a rupi șeava-n tini!*); *a tragi o chelfăneală* = „a bate tare” (*Dacă nu te-oiu zăpsî eu și-ț trag o chelfăneală bună*); *a șadé pi coasti* = „a boli grav”; *pușché pi limba ta* (numai în expresii) (Coșeriu 1940a: 228–246). Între cazurile exemplificate figurează variantele inedite *a umbla în bobote* (cf. *a vorbi în bobote*, de largă răspândire); *hapsân la lucru*, delimitare pentru a exprima superlativul însușirii, dar într-un domeniu total neobișnuit. Alteori este vorba de folosirea unui cuvânt, restrictiv, în cadrul unei unității frazeologice hortative: *pușchea pe limbă!*, unde *pușchea* (lat. *pustula*) înseamnă „pustulă – veziculă dureroasă localizată pe mucoasa cavității bucale”.

În același an i-a fost publicat lui Coșeriu, în „Revista critică” din Iași, un al doilea articol, cu titlul *Material lingvistic și folcloric*, alcătuit din nouă părți, dintre care cităm: *Cuvinte și forme, Expresii, Credințe, superstiții, obiceiuri, Descânțete, Jocuri de copii* ș.a. Am reținut câteva exemple din secțiunile *Expresii* și *Cuvinte și forme*: *a avea cuvânt în fața cuiva* = „a fi stimat, considerat de cineva”; (*îmi trebu cutari lucru*) *cum îi trebu cânilu a cincilea kicior* = „cutare lucru nu-mi trebuie defel”; *cât lumea și pământul* = (în propoziții negative) „niciodată”; (*cutari lucru-n' trebu*) *cum în' trebu drâmbi* = „cutare lucru nu-mi trebuie defel”; *da ci-am pliașcat* = „da ce m-am prosti, am agiuns în mîntea copiilor”; *îi răs în casî* = „îi murdărie, gunoi în casă”; *dă-i colac și lumânari* (Coșeriu 1940b: 159–173).

Dintre formațiunile citate, atrag atenția *a avea cuvânt* într-o variantă adăugită: *a avea cuvânt în fața cuiva*, de altfel, precizare bine-venită; *îi răs în casă*, cu o semnificație proprie Basarabiei; forme morfologice specifice: verbul *trebu* și dativul *cânilu*.

Nicolae Popovschi

Istoricul basarabean Nicolae Popovschi (1875–1948), profesor de istorie la Liceul „Alec Donici” din Chișinău (1918–1938), a colaborat la revistele „Școala”, „Viața românească”, „Viața Basarabiei” ș.a., semnând articole sau proză. A mai publicat câteva studii istorice referitoare la problemele Basarabiei, un *Dicționar român–rus* (1920) ș.a.

În volumul de memorii *Din negura trecutului*, Nicolae Popovschi înserează peste o sută de expresii, proverbe sau pilde auzite de la părinți în copilărie, pe care le-a intitulat sugestiv *Din ale mamei tăclăli*. Iată câteva dintre numeroasele exemple (cu sau fără explicațiile de rigoare), extrase din acest volum: *știe și toaca în cer!* = „foarte mult”; *i-a arătat cârciuul babei* = „nu i-a împlinit dorința”; *acolo-i kică mucul!* = „acolo umblă des”; *a pus nasul la iernatec!* = „și-a pierdut curajul, s-a muiat”; *să vii când te-oi chema eu* = „niciodată”; *atâta-i tot și lada în pod!* = „mai mult nimic nu-i”; *mi-a înghețat bumbul!* = „e frig, e ger mare”; *ești bun de*

trimis după moarte (se zice omului leneș, care umblă încet); *îl cunosc ca pe un cal breaz* = „îl cunosc bine”; *mi-a vestejit pătrunjelul!* = „au scăzut puterile, au trecut tinerețile”; *te-a dat la cote!* = „nu te mai hrănește sau nu te mai primește ca mai înainte”; *a răzbătut Timișvarul!* = „se zice de omul care a călătorit foarte departe”; *la paștele murgului* = „niciodată”; *parcă ești din iepile Catargiului!* = „ești prea pretențios, prea năzuros”; *slut la Prut, da' la Hârlău și mai rău!* = „rău peste tot”; *îi leneș de-i pute urma; e sănătos (tare) ca nuca; ai făcut o bortă-n cer!* (se zice aceluia care se laudă sau se mândrește cu o faptă neînsemnată); *smânsit din botez* = „nu tocmai teafăr” ș.a. (Popovschi 1940: 39–80).

În seria de exemple citate, în afara celor de largă circulație în spațiul românității (*a ști și toaca-n cer, bun de trimis după moarte, a cunoaște ca pe un cal breaz*), remarcăm unele cu valoare documentar-istorică sau de apartenență a graiurilor basarabene la ansamblul limbii române: *slut la Prut, da' la Hârlău și mai rău!* și *parcă ești din iepile Catargiului!*, care conservă numele familiei boierești Catargiu, cu numeroase latifundii și herghelii. Alteori, poate fi vorba de o experiență proprie în ținuturile românești: *a răzbătut Timișvarul!*.

Leonid Corneanu

Pasionat de culegerea și editarea proverbelor, zicătorilor și cimiliturilor, poetul basarabean Leonid Corneanu (pseudonimul lui Leonid Cornfeld) publică înainte de război, în 1940, volumul *Zăcători, gășitori și șinghilituri vechi moldovenești*. Redactorul responsabil al acestei lucrări, Ivan D. Cioban, scrie în *Prefață* că aceste materiale prețioase „sunt adunate de către studenții Institutului Pedagogic Moldovenesc din Tiraspol, de către învățători și școlari și din alte colecții”, dar cuprind și selecții din listele apărute „de câțiva ani în gazetele și jurnalele «Moldova socialistă», «Comsomolistul Moldovei», «Octeabri», «Scânteia leninistă», trimise de către corespondenți la redacții” (Cornfeld 1940: 2).

Alcătuitorul a clasificat întreg materialul în grupuri tematice, ilustrate printr-un număr semnificativ de frazeologisme regionale: *i-a înghețat cenușa sub foc; a și îmbrăcat ca cucu în pene; îi ie lemn de pe foc; mănâncă aur cu lingura; zădărești câinii în sat; se sparie, ca calu de trootu lui; i-a înghețat limba-n gură; grăiește cu o jumătate de gură; cată capăt de gâlcă; stinze focu cu bumbac; vra lapte de la vacă stearpă; a fași bortă-n apă; tac, tac, ca nușili-n sac; parcă l-a frecat cu ridichea la nas; îmblă, parcă-i ložit cu oiștea; îi cântă purișele-n urechi; îi bun de dus de căpăstru; îmblă ca câinele surd la vânat; înțalez, ca purșelu în prăjiți; parcă a kicat din stele; a mâncat omăt fript* ș.a. (Cornfeld 1940: 3–65).

În 1952, același autor publică o lucrare mai amplă, intitulată *Culegere de proverbe, zicători, ghicitori, cimilituri și expresii norodnice moldovenești*, unde, printre numeroasele unități frazeologice antologate, apar și structuri inedite, care nu

sunt prezente în ediția anterioară: *îi flămând ca găina morarului; scrie ca talpa găștii; și pe sub pământ răzbate; se potrivește ca peticul la sac; cată sfadă cu lumânarea; a mâncat rușinea cu măligă; se amestică ca mărarul în pătrunjel; bun ca sarea-n ochi; bate ca-ntr-un sac cu fasule; i-a măsurat spinarea; fură oul de sub cloșcă; clocește pe vatră; parcă-i trăsnet din botez; îi bun de pus în cânepă; cată clenși în pepene; cerne apa prin ciur; a căscat de două ori o dată; crește ca iarba sub piatră* ș.a. (Corneanu 1952: 17–145).

Și în seria de exemple culese de Leonid Corneanu remarcăm unități metaforice din fondul frazeologic general al limbii române, aici în variante locale, obținute fie prin amplificarea structurii (*îmblă ca câinele surd la vânat; cată sfadă cu lumânarea*), fie prin substituții lexicale (*bun – pentru drag – ca sarea în ochi*), inedite pe fond umoristic (*îi flămând ca găina morarului; a mâncat omăt fript* etc.).

Theodor Holban

Istoricul basarabean Theodor Holban (1904–1990), din păcate încă foarte puțin cunoscut, apropiat al lui Nicolae Iorga, a devenit în 1931 „doctor în istorie și filologie slavă”, cu teza *Români pe teritoriul polonez până în secolul al XVI-lea*, în limba polonă. Este autor a câteva articole cu caracter lexical în revista „Arhiva” din Iași în anii 1928–1930.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, mai precis în 1943, Theodor Holban publică în revista „Viața Basarabiei” studiul *Monografia județului Bălți*, unde, odată cu cercetarea aspectului etnogeografic al județului, autorul enumeră, cu explicații, aproape 200 de cuvinte specifice zonei și aduce exemple de unități frazeologice regionale culese din același județ: *s-a făcut butie de apă* = „s-a umflat bând”; *șade posmol* = „nu se mișcă (un bolnav)”; *ca o cicioare* = „slabă”; *ca o lișiță* = „încet, insidios”; *s-a făcut țifoai* = „s-a săturat”; *s-a făcut ghiftă* = „s-a săturat”; *s-a făcut kișcă* = „s-a săturat tare”; *a pune boii în plug cu cineva* = „a se întovărăși”; *pâine ca prăhagița* = „pâine puhabă”; *a face casa velniță* = „a răci casa lăsând ușa deschisă”; *a face soriște* = „a face gunoi”; *trăiește ca o ghiholiță* = „trăiește bine”; *slabă ca o suveică* = „foarte slabă”; *frumos ca un hârzob* = „foarte frumos”; *a se pune în poară* = „a se împotrivi (cuiva)” ș.a. (Holban 1943: 89–122).

În anii '50–'60 ai secolului trecut, scriitorii basarabeni George Meniuc, Petru Zadnipru, Spiridon Vangheli, Valentin Roșca, Pavel Boțu, Victor Teleucă au cules un bogat material folcloric din diferite zone ale republicii. O parte dintre aceste texte folclorice au fost incluse în culegerea *Căutătorii de perle folclorice* din 1984.

Scriitorul Valentin Roșca a adunat în anul 1947 în câteva localități ale Republicii Moldova mai multe texte, printre care și câteva unități frazeologice regionale: *i-a cântat cucul din spate; l-a zvântat în bătaie și pe urmă îi plânge de milă; sub pădure vede, da' sub nas nu vede; câți draci are el, nu sunt în stâncă;*

tace chitic, ca peștele-n oală; a călcat cu stângul când s-a sculat ș.a. (Junghietu, Moraru 1984: 122).

Scriitorul Pavel Boțu a cules și el în 1953 o serie de creații populare orale. Exemplificăm câteva frazeologisme din înregistrările lui: *nu-l mai nimerеști nici cu cald, nici cu rece; na-ți-o frântă, că ți-am dres-o; după cum îi bună ziua – și mântămita; s-a fript la borș ș-amu suflă și-n smântână; i-a cântat cucul în față* ș.a. (*ibidem*: 89–142).

Nicanor Rusu

Profesorul Nicanor Rusu (1910–1990), italianist român basarabean, „pedagog înnăscut, cu o cultură solidă, simț critic și gust artistic”, cum îl consideră Andrei Crijanovschi (2011: 8), reprezintă o figură marcantă a filologiei românești.

În anul 1961, în perioada când activa la Institutul de Limbă și Literatură al Academiei de Științe a Moldovei, Nicanor Rusu a publicat studiul *Despre expresivitatea limbii vorbite*, unde se arată interesat de unitățile frazeologice existente în graiurile populare. Făcând trimitere la articolul lexicografului Vasile Soloviov, preocupat de problema culegerii neîntârziate a bogatului material frazeologic de factură orală, autorul remarcă: „De câte ori nu ni s-a întâmplat să avem o conversație cu unii din acești oameni, care aruncă adesea câte «o vorbuliță», câte o expresie așa de «năstrușnică» și originală, încât rămâi «tablou». Aceste expresii sunt mai locale, mai individuale, mai personale, pentru că ele se folosesc numai într-o anumită regiune, într-un anumit raion, într-un anumit sat” (Rusu 1961: 161). Autorii anonimi, constată Nicanor Rusu, creează „multe expresii originale și interesante, a căror soartă, însă, e lăsată la voia întâmplării. Nu încapе nicio îndoială că aceste expresii ar trebui de asemenea să fie culese și publicate, tot așa cum se culege materialul dialectal de către dialectologi și cel folcloric de către folcloriști” (*ibidem*: 161). Autorul prezintă un bogat material lingvistic, cu indicarea, de fiecare dată, a localității de unde au fost colectați diverși termeni regionali, construcții, zicători, expresii populare și alte îmbinări neobișnuite de cuvinte specifice graiurilor locale. De cele mai multe ori este dat și contextul în care aceste expresii populare sunt utilizate, iar atunci când în componența acestora apare un cuvânt mai puțin cunoscut, el este explicat.

Iată câteva dintre numeroasele exemple: *a stolohăni (pe cineva)* = „a-i da o bătaie bună”. Cuvântul *stolohan* desemnează un snop de paie de secară după ce a fost îmblătit (din spicele cărora s-au scuturat grăunțele cu îmblăciul), apoi legat strâns și folosit pentru acoperirea caselor: „Să mă stolohănească el pe mine?” (Sarata-Veche, Fălești); *a se ridica de la măligă la colac și a se coborî de la colac la mămăligă* = „a se ridica de la o situație modestă, umilă, la o situație superioară și a decădea iarăși la situația de mai înainte” (grandeur et décadence): „Nu mă ridica, Doamne, de la măligă la colac, că-i tare rău când trebuie să te cobori iar de la colac la măligă”

(Chișinău); *a-l duce (pe cineva) în spinare până i se roade șezutul* = „a argăți la cineva din noapte până în noapte fără a reuși să-l mulțumești vreodată”: „Aista-i dintr-acei, pe care îl duci toată ziua în spinare, iar sara el îți bate obrazul, că i-au ros șezutul” (Coiuceni, Fălești); *a i se aprinde (cuiva) iazul* = a nu avea nicio grijă: „De ce să nu cânte, ce, li s-o aprins iazul?” (Sărata-Veche, Fălești); *a se schimba crângul (pe la cineva)* = „a-și schimba firea”: „Se pare că s-a schimbat crângul pe la voi, de v-ați făcut așa de darnici” (Saucu, Otaci); *a merge ca o vacă ce-i greu iernată* = „a fi lipsit complet de puteri” (Ialoveni, Chișinău); *a dormi cu picioarele pe clampa ușii* = „a avea o casă atât de mică și strâmtă, încât să fii nevoit să-ți strângi picioarele” (Sărata-Veche, Fălești); *a lua oleacă de stuchit pe limbă* = „se spune despre un om cu chef, care are gust de vorbă” (Năvârneț, Fălești); *a avea un noroc pleșcat* = „a nu avea noroc” (Călărași); *a grăi ca mutul cu surdul* = „a nu se putea înțelege prin vorbă, necunoscând limba partenerului” (Elenovca, Fălești); *se lipește ca grebănosul de perete* (Râșcani) ș.a. (Rusu 1961: 161–174).

Alte unități frazeologice regionale, adunate pe parcursul anilor de folcloriștii basarabeni pe teritoriul dintre Prut și Nistru, au fost publicate în câteva lucrări din seria colecției zonale de folclor românesc, care cuprinde nordul, sudul și centrul Republicii Moldova. Rubrica *Proverbe, zicători, expresii* a fost alcătuită și îngrijită de etnologul și paremiologul Efim Junghietu.

În cele ce urmează reproducem câteva serii din zonele menționate:

a) din părțile Codrilor: *a vorbi de mama sâmbetei* = a vorbi mult (Condrătești, Ungheni); *a prinde daraftul cuiva* = a-i alina pofta (Valea-Trestieni, Nisporeni); *nu-mi cânta mie cucoși!* (Sadova, Călărași); *se țepenește ca mâța pe gheață* = se potrivește ca nuca de perete (Ruseștii Noi, Ialoveni); *șede ca zilele-n pumn* (Dolna, Nisporeni); *se ține ca colbu di dobî* (Măgurele, Ungheni); *stă drept ca frânghia-n sac* (Rădeni, Călărași); *i-au mas șoarecii în pânțele* (Iurcenii, Nisporeni) ș.a. (Folclor 1973: 323–331).

b) din Buceac: *îmi mănânc plămâni cu el* (Giurgiulești, Vulcănești); *a i se muia roatele cuiva* (Alexandru Ion Cuza, Vulcănești); *a da deca* = a cinsti băieții din sat cu o căldare de vin, pentru a fi considerat „flăcău” și a putea participa la petrecerile tineretului din sat (Suhac, Cantemir) (unitatea frazeologică atrage atenția prin neologismul *deca* (< fr. *déca* și ngr. *déka*), element de compunere care înseamnă „zece” și servește la formarea unor substantive și adjective: *decaedru*, *decapod*, *decastil* ș.a.); *de când ghenkii* (Alexandru Ion Cuza, Vulcănești); *de când rânkii* (Giurgiulești, Vulcănești) ș.a. Ar prezenta interes, după părerea noastră, originea și sensul lexemelor *ghenkii* și *rânkii* din componența frazeologismelor regionale. În româna comună sunt utilizate unitățile frazeologice *de când cu moșii verzi* (sau *roșii*) sau *de când cu lupii albi* cu sensul „de foarte multă vreme”, care sunt frazeologisme-sinonime cu *de când ghenkii* și *de când rânkii* (Folclor 1982: 292–296).

c) din nordul Moldovei: *a tăcea ca vaca-n șură* (Criva, Briceni); *a șede ca vaca la muls* (Caracușenii Vechi, Briceni); *a da hultul* = a da năvală, a da buzna: „Negru-o dată-a strănutat/ iute: Peneș a scăpat!/ Și a pus picioru-n scară/ Și-a dat

hultul drept la vale...”; a păși ca țiganul la mal; a o păși ca ursul la miere; o dată om și de zece ori nimică; s-a dus să prindă raci cu volocul; nu îmbla cu cioara vopsită; nu-i praznic în toată sâmbăta (Paustova, Ocnița) ș.a. (Folclor 1983: 239–247).

d) din stepa Bălților: *a umbla cu mămăliga în traistă (după ceva)*, versiune locală pentru *a umbla cu pâinea în traistă*, cu circulație generală = „a căuta mult și insistent”: „Îmbla (unul) cu mămăliga în traistă și nu găsești n'ireasi” (Todirești, Ungheni); *s-a fript cu uncrop și se teme și de apă rece* (Mihăileni, Râșcani); *aruncă nuci în pod cu furca* (Mihăileni, Râșcani); *cară vânt cu sita* (Mihăileni, Râșcani); *a fi caimacan* (cuvânt de origine turcă [*kaymakam*] pătruns în vocabularul local) *la trebi* = a fi harnic și priceput (Sinești, Ungheni); *a se da la brazdă* (Risipeni, Fălești); *a se duce pe apa Sâmbetei* (Risipeni, Fălești); *a căuta pe cineva ca pe un ou* (Sinești, Ungheni); *a lua pe cineva cu zburlita* (Sinești, Ungheni) ș.a. (Folclor 1986: 156–163).

e) din câmpia Sorociei: *a îmbla cotcodăcind ca găina fără ou* = „a umbla fără treabă” (Japca, Camenca); *cată sfadă cu lumânarea* (Holoșnița, Soroca) este o versiune din partea locului pentru *caută ceartă cu lumânarea*, de largă circulație; *a se afla în vârful scării* = „a ocupa un loc de vază în societate”; *a avea cap rar* = „a fi uituc” (probabil o creație locală); *a da cuie (cuiva)* = „a susține (pe cineva) la comiterea unor fapte rele”; *de pe vremea osândeii* = „de demult tare”; *a prinde bondarii pe vale* = „a nu avea ocupație serioasă”; *a ști pe dracul, cum șede pe oală* (în care se află o comoară!) = „a ști multe, de toate”; *a fi bun de uns cu oloi și dat la gunoi* (prin armonia sonoră, exemplul dat probează faptul că modelul lui Creangă este constant și funcționează în limbajul popular); *când a face treuca picioare și broasca musteți*; *a se izbi ca piatra la deal*; *a fi frumos nu pe un sat, dar pe zece; are să-mi ieie mersul?!* ș.a. (Folclor 1989: 197–211). Evidențiem cele câteva unități frazeologice regionale vesele și hazlii, care surprind prin originalitate și inedit: *a îmbla cotcodăcind ca găina fără ou, când a face treuca picioare și broasca musteți*.

După 31 august 1989, când a fost adoptată *Legea RSSM cu privire la revenirea limbii moldovenești la grafia latină în Republica Moldova*, la Chișinău au fost editate câteva lucrări importante de folclor românesc și mai multe monografii ale satelor din Republica Moldova, în care există un bogat și variat repertoriu de unități frazeologice regionale.

Nicolae Donțu

Cercetările folclorice efectuate de dialectologul basarabean Petre Ștefănuță în Valea Nistrului de Jos în vara și toamna anilor 1932, 1934 și 1935 i-au trezit pasiunea (pe atunci) tânărului învățător Nicolae Donțu pentru cunoașterea și culegerea creațiilor folclorice. El îi adresează o scrisoare profesorului Petre Ștefănuță, cerând unele sfaturi, la care acesta îi răspunde neîntârziat, dându-i câteva repere prețioase.

În primăvara lui 1944, Nicolae Donțu (n. 1912 la Talmaza, Ștefan Vodă), împreună cu alți învățători din sat, se refugiază în România, județul Muscel, unde a activat în domeniul învățământului până la pensionare. „Între anii 1934–1944 am cules peste 400 de creații folclorice de la țărani din satele Talmaza, Ermoclia și Cioburciu din județul Tighina, pe unde am funcționat ca învățător”, scrie Nicolae Donțu în *Prefață* la volumul *Talmaza, Ermoclia, Cioburciu. Tezaur folcloric* din 1999 (Donțu 1999: 15). Date fiind vremurile grele, Nicolae Donțu nu a reușit să le publice, iar o bună parte dintre aceste producții folclorice adunate s-au pierdut. Textele – câte au mai rămas, ca prin minune, din acel manuscris – reprezintă diferite specii folclorice: *cântece, strigături, colinde, hăituri, snoave, ghicitori, proverbe și zicători, expresii* ș.a. Abia după șase decenii de la culegerea acestor texte originale, ele au văzut lumina tiparului în 1999 la Chișinău, datorită străduințelor folcloristului Grigore Botezatu și lui Vasile Grosu. În volum, pe lângă proverbe și zicători, editorul include, la rubrica *Expresii din graiul basarabean*, și 73 de unități frazeologice regionale auzite în comuna Talmaza din județul Tighina. Dintre acestea, cităm câteva: *îmbli parcă ești zdohnit* = (*peiorativ*) „umbli de parcă ești mort”; *i-o dat foc în tureci* = „(i-)a pus în vedere, (l-)a avertizat”; *prost de n-are marjini* = „prost de tot”; *uns cu zâle* (despre unul prea slab); *nu-i suflă nimeni în borș* = „nu îndrăznește nimeni să-l contrazică”; *așa-i când prinde calicul la traistă* = „când ajunge înstărit”; *i-o chical lapte-n păsat* = „a dat norocul peste el”; *dezlegați calul de la gard* = „hotărâți-vă, înțelegeți-vă”; *i-au dat chișca* = „l-au întrecut”; *l-o făcut oghială de câine* = „l-a batjocorit”; *grăiește cu gura altuia* = „nu se gândește ce spune” ș.a. (Donțu 1999: 65–66).

Recent, colaboratorii Sectorului de Folclor al Academiei de Științe a Moldovei au editat două volume fundamentale, intitulate *Folclor românesc de la est de Nistru, de Bug, din nordul Caucazului*. Secțiunea foarte bogată și variată de *Proverbe, zicători, expresii figurate* din volumul al doilea, realizată de cercetătoarea Maria Mocanu, selectează exemple din fondurile Arhivei de Folclor a Republicii Moldova. „Materialul prezintă interes prin graiul local, pe care îl reproducem cu fidelitate, majoritatea proverbelor, zicătorilor, expresiilor figurate fiind de origine direct populară, astfel lexicul este lipsit de construcții forțate”, constată Maria Mocanu (Mocanu 2009: 312).

Materialul propus ne permite să tragem concluzia că, în această zonă folclorică, limba vie păstrează o seamă de unități frazeologice regionale originale: *umbli după somn ca șerpă după lapte* (Cioburciu, Slobozia); *nu-nțelegi niș șăpti lefti* (Delacău, Grigoriopol); *sî poartî cu dânsul ca cu oul șeal cloșit* (Delacău, Grigoriopol); *nu-i cu toată apa* (Delacău, Grigoriopol); *m-o bătut ca măru* (Delacău, Grigoriopol); *grăiești ca moara* (Delacău, Grigoriopol); *trăiesc ca dracu-n apă* (Delacău, Grigoriopol); *am rămas cu jelea-n pumn* (Delacău, Grigoriopol); *înoată ca keatra la fund* (Butor, Grigoriopol); *n-am luat niș un capăt di ați* (Târnauca, Slobozia); *ca și când ari muști-n nas* = *îi fudul* (Târnauca, Slobozia); *îi trăi ca apa-n șur* (Târnauca, Slobozia); *îi sărac di puti* (Târnauca,

Slobozia); *di când îs cucii cei albi* = demult (Târnauca, Slobozia); *s-a-mplut di ġini ca broasca di păr* (Caragaș, Slobozia); *aista-i bun di trimis după moarti* (Caragaș, Slobozia); *ni-o scăpat sărășia-n casî* (Caragaș, Slobozia); *s-amesticî ca sarea-n kîsălișî* (Caragaș, Slobozia); *di când lupkii șii tărcaș* = demult tare (Caragaș, Slobozia); *nu-i nișî di șapa șoarîi* (Tocmagiu, Grigoriopol); *sî temi șî de buruieni* (Tocmagiu, Grigoriopol); *am nimerit ca niercurea la stâni* (Tocmagiu, Grigoriopol); *sî fași mort ca fasula-n căldari* (Tocmagiu, Grigoriopol); *a rămas numai umbra din el* = slab (Tocmagiu, Grigoriopol); *curat cu capu-n cahli* = murdar (Tocmagiu, Grigoriopol) ș.a. (Mocanu 2009: 312–330).

La sfârșitul secolului al XX-lea – începutul secolului al XXI-lea, la diferite edituri din Chișinău și de peste Prut apar o serie de cărți dedicate cercetării istoriei satelor din Republica Moldova. Unii autori, simultan cu studierea istoriei satului respectiv, au inclus în aceste volume și un repertoriu bogat și variat de unități frazeologice, proverbe, zicători. În continuare ne vom referi la câteva apariții editoriale mai importante, cu specific istoric, care conțin și unele vorbe bătrânești, cu o încărcătură semantică distinctă.

Se cere menționat faptul că, atunci când își propun să includă în volum și compartimentul *Producții folclorice*, autorii de monografii ale satelor au nevoie de mai mult timp pentru a le aduna, pentru atingerea acestui obiectiv fiind necesară o pregătire adecvată.

Istoricul Alexandru Furtună, cu o bogată experiență a cercetărilor de teren, este preocupat de câteva decenii de culegerea, publicarea și cercetarea materialului etnofolcloric existent în localitățile din Basarabia. În acest răstimp, el a adunat un impresionant material frazeologic și paremiologic, pe care l-a folosit la publicarea unor monografii, articole științifice etc.

Iată o serie de unități frazeologice regionale colectate de autor în satul lui natal Hiliuți, incluse într-un prim volum dedicat acestei așezări: *a avea casă mare cât o dugheană*; *a ninge până la crucea bisericii*; *a nu sta nici cât ai scăpăra un chibrit*; *a nu te spăla cu toate apele mergătoare* (când te batjocorește cineva) sau *cu toate apele Prutului*; *a nu da (cuiva) nici cât o unghie*; *a i se împuși brânza* = „a se sfădi”; *a se înțelege de cuvânt, dar nu de topor (de ciomag)*; *a nu-i fi gura bolnavă*; *a nu fi un cap de om*; *a fi plin cu vârș, cu pătăști*; *a se scăpa ca porcul la zăr*; *a bate duminica la ușă*; *a cădea în căleap*; *a nu fi gospodar cum din câine cojocar*; *a șede ca câinele pe hat*; *a lua de la talpă*; *a-și rupe hangul*; *a avea dar de prostie*; *a avea pepeni murați* = „a trage nădejde la ceva” ș.a. (Furtună 1998: 196–197).

După doi ani, revenind cu noi mărturii despre satul natal, în altă monografie, Alexandru Furtună supune atenției publicului un alt set de frazeologisme populare din Hiliuți. Multe dintre aceste unități frazeologice sunt însoțite de context; altele, autorul explică proveniența lor, pornind de la datele istorice ale unor expresii larg răspândite în timpuri străvechi: *bătaie ca din cer ploaie*; *a apuca prăjina*; *a (nu) avea scaun la cap*; *a da mâna*; *a se rupe hangul*; *a fi/a nu fi scos în prăjină*; *a da*

buluc; a muri ca un pui; a nu fi un cap de om; a avea/a nu avea nas; a-și păta obrazul; a o lua hăisa = „pe cale nedreaptă”; a fi căldă(ră)rit de cap = „amețit, înnebunit” ș.a. (Furtună 2000a).

Autorul monografiei încearcă, de asemenea, să explice originea a 14 unități frazeologice cu substrat istoric, mitologic etc., de exemplu: *a da halca în cineva. O dat halca în voi*, li se zicea copiilor zburdalnici, neastâmpărați¹ (Furtună 2000a: 193–199).

În anul 2000, la Editura Museum din Chișinău a apărut un volum consacrat satului Cornova din raionul Ungheni, semnat de un colectiv de autori. Secțiunea de *Expresii, zicători, proverbe*, realizată de Alexandru Furtună, include circa 200 de unități frazeologice și paremiologice adunate în urma cercetărilor de teren, precum și materiale colectate în vara anului 1931, la Cornova, de echipa monografică condusă de profesorul Dimitrie Gusti, fondatorul Școlii sociologice de la București: *a veni un cârd de frig; a fi bun de cap = „a învăța, a prinde ușor”; a mânji vremea; a fi flămând de pământ; a-și descărca inima; a petrece mai multe treturi (rânduri) de oameni; a nu năcăji cu limba; a fi parcă dres cu sărbușcă; a fi ca paingunul în fața cuiva; a fi om ca o brândușă; a fi tot într-un sânge; a nu ști niciun cap de ață; a nu fi os din osul omului; a trăi la hurtă; a se pune în veacul veacului; a fi mâncat de griji; a fi sămânță de porc; a șede cu mâinile-n șold; a nu găsi (pe cineva) pe șapte sate; a aștepta hârtie ca pe ziua Paștelui; a sfârâi inima (în cineva); a fi încărcat ca un bursuc; a șede ca tărăța; a pune capul în foc ș.a. (Furtună 2000b: 278–289).*

Cele mai multe exemple cu largă circulație pe teritoriul de limbă română alternează cu altele, mai puține, reprezentative pentru localitățile cercetate: *a cădea în căleap*, unde *căleap (reg.)* înseamnă *rășchitor mic*; *a trăi la hurtă* (vezi și locuțiunea adverbială *la hurtă (reg./)*) = „la întâmplare, fără alegere”; *a fi plin cu vârf, cu pătăști, patașcă (reg.)* însemnând un mijloc de transport mai rudimentar; *a fi parcă dres cu sărbușcă*, în care *sărbușca (reg.)* este un preparat culinar; *a fi căldă(ră)rit de cap* – apărută pe baza nucleului verbal *a căldărări*, creație inedită, cu sens peiorativ „a bea vin cu căldarea”, sau *a da halca în cineva* (cf. tc. *halca*), în care halcaua este un „cerc de fier prin care se arunca, din galop, sulita la jocul oriental numit gerid”, al cărui nucleu nominal constituie o mărturie istorică despre viața socială a Moldovei istorice².

Alte unități frazeologice specifice graiurilor românești de la Est de Prut zac undeva, uitate de vreme, în manuscrise, fonduri arhivistice, arhive de folclor, arhive personale, cărți, culegeri de materiale, reviste, ziare etc. ale timpului, care urmează să fie descoperite.

¹ Atât din cronică lui Ureche, cât și din descrierile călătorilor reiese că moldovenilor le plăceau jocurile militare. Se pare că a doua zi de Paști se organizau astfel de întreceri. Unii se distingeau la „halcă”, un inel mare prins cu o frânghie de un stâlp, pe care un călăreț trebuia să-l ia cu lancea din galopul calului. O altă întrecere consta în săgetarea unei căciuli aruncate în sus, tot din galopul calului (Panaïtescu 1957: 405).

² Cf. nota anterioară.

În concluzie, unitățile frazeologice regionale de la Est de Prut nu s-au aflat în meritață măsură în centrul atenției lingviștilor și până în prezent nu le-au fost consacrate studii sau monografiile temeinice. Cu toate acestea, de-a lungul timpului, au existat unele preocupări și tentative de a cerceta tezaurul frazeologic al limbii române, iar în publicațiile vremii, după cum reiese din cele expuse mai sus, apar dispersate unități frazeologice regionale cu o mare putere de expresivitate, care, într-un viitor apropiat, urmează să constituie obiectul unor investigații științifice speciale.

Constituind un indiciu al vechimii și bogăției limbii române, frazeologismele specifice graiurilor locale, prin varietatea lor și multitudinea de aspecte și nuanțe stilistice, ar putea oferi noi date lingvistice, etnografice, folclorice, istorice, arheologice etc., contribuind substanțial la studierea și cunoașterea aprofundată a limbii române.

BIBLIOGRAFIE

- Arbure 1898 = Zamfir C. Arbure, *Basarabia în secolul XIX*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl.
- Corneanu 1952 = Leonid Corneanu, *Culegere de proverbe, zicători, gâcitori, cimilituri și expresii norodnice moldovenești*, Chișinău, Editura Școala Sovietică.
- Cornfeld 1940 = L.E. Cornfeld, *Zăcători, gâșitori și șinghilituri vechi moldovenești*, partea I, Tiraspol, Editura de Stat a Moldovei.
- Coșeriu 1940a = Eugen Coșeriu, *Material lingvistic basarabean*, în „Arhiva, Revistă de istorie, filologie și cultură românească” (Iași), anul XLVII, nr. 1–2, p. 228–246.
- Coșeriu 1940b = Eugen Coșeriu, *Material lingvistic și folcloric*, în „Revista critică” (Iași), anul XIV, nr. 2–3, p. 159–173.
- Crijanovschi 2011 = Andrei Crijanovschi, *Cuvânt-înainte*, în *Profesorul Nicanor Rusu. Studii. Articole. Traduceri*, ediție îngrijită, cuvânt-înainte și texte stabilite de Andrei Crijanovschi, Chișinău, Editura „Profesional Service” SRL.
- Donțu 1999 = Nicolae Donțu, *Talmaza, Ermoclia, Cioburciu. Tezaur folcloric*, ediție îngrijită de Vasile Grosu și Grigore Botezatu, Chișinău, Editura Reclama.
- Folclor 1973 = *Folclor din părțile Codrilor*, Chișinău, Editura Știința.
- Folclor 1982 = *Folclor din Buceac*, Chișinău, Editura Știința.
- Folclor 1983 = *Folclor din Nordul Moldovei*, Chișinău, Editura Știința.
- Folclor 1986 = *Folclor din stepa Bălților*, Chișinău, Editura Știința.
- Folclor 1989 = *Folclor din Câmpia Sorociei*, Chișinău, Editura Știința.
- Furtună 2000a = Alexandru Furtună, *Noi mărturii arheologice, istorice, etnofolclorice despre Hiliuți*, Chișinău, Editura Civitas.
- Furtună 2000b = Alexandru Furtună, *Expresii, zicători, proverbe*, în *Cornova*, vol. coord. de Vasile Șoimaru, Chișinău, Editura Museum.
- Holban 1943 = Theodor Holban, *Monografia județului Bălți*, în „Viața Basarabiei”, Chișinău, anul XII, nr. 3–4, p. 89–122.
- I. Furtună, A. Furtună 1998 = Iacob Furtună, Alexandru Furtună, *Satul Hiliuți raionul Râșcani în contextul istoriei Moldovei (Basarabiei) (1575–1998)*, București, Editura Semne.
- Junghietu, Moraru 1984 = *Căutătorii de perle folclorice (texte folclorice culese de scriitori moldoveni contemporani)*, selecție, alcătuire, îngrijirea textelor, cuvânt introductiv și glosar de E.V. Junghietu și S.G. Moraru, Chișinău, Editura Știința.

- Madan 1991 = Gheorghe V. Madan, *Suspine. Poezii populare din Basarabia*, cu o prefață de G. Coșbuc, în „Basarabia” (Chișinău), nr. 5, p. 10–15.
- Mocanu 2009 = Maria Mocanu, *Proverbe, zicători, expresii figurate*, în *Folclor românesc de la Est de Nistru, de Bug, din nordul Caucazului (Texte inedite)*, vol. II, alcătuirea, îngrijirea textelor, comentarii, glosar, bibliografie, imagini: Nicolae Băieșu, Grigore Botezatu, Ion Buruiiană, Mariana Cocieru, Tudor Colac, Ana Graur, Lilia Hanganu, Andrei Hâncu, Maria Mocanu, Chișinău, Tipografia Centrală, p. 312–330.
- Panaiteșcu *et al.* 1957 = P.P. Panaiteșcu, Valeria Costăchel, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, Editura Științifică.
- Popovschi 1940 = Nicolae Popovschi, *Din negura trecutului. Crâmpeie de amintiri*, Partea I. *Copilăria*, Chișinău, Tipografia „Tiparul Moldovenesc”, p. 39–80.
- Rusu 1961 = Nicanor Rusu, *Despre expresivitatea limbii vorbite*, în „Analele științifice ale Institutului de Limbă și Literatură al A.Ș. din R.S.S.M.” (Chișinău), vol. X, p. 161–174.
- Zanne 1895–1912 = Iuliu A. Zanne, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, București, Stabilimentul Grafic I.V. Socec.

**THE CONTRIBUTION OF THE ROMANIAN BASARABIAN SCHOLARS
TO THE VALUATION OF THE REGIONAL PHRASAL UNITS
FROM THE EASTERN SIDE OF THE PRUT RIVER**

ABSTRACT

Collecting, publishing and studying the regional phrasal units from the Eastern side of the Prut River, as well as from other parts of the Romanian area, present a particular importance for the Romanian linguistics and for the research of the Romanian language evolution. Simultaneously, their valuation deserves special attention from the researchers in this field, because they can offer very valuable and suggestive scientific data about Romanian language.

Since the end of XIXth century until the present, a number of well-known linguists, folklorists and famous writers have substantially contributed to collecting, publishing and studying of words full of wisdom scattered in the popular idioms. In various publications of the time: monographs, dictionaries, regional vocabularies, textbooks, brochures, regional folklore collections, specialized magazines, volumes of memories, books on the history of the villages, studies, articles, newspapers etc., besides proverbs, sayings, there were also included a number of authentic regional phraseological units, gathered carefully by the Basarabian researchers in the Romanian idioms from the East of the Prut.

This article aims to highlight the contribution of some Basarabian Romanian scholars to the valuation and the introduction of regional phrasal resources into the linguistic circuit.

Keywords: *phraseological unity, phraseology, popular idiom, regional lexicon, Romanian language.*